

بسم الله الرحمن الرحيم

نگاهی به: **مخطوطات** **مکتبه المسجد النبوی الشریف: فهرس وصفی**

حسین متقی

hosseinmottaghi@yahoo.com

مخطوطات مکتبه المسجد النبوی الشریف: فهرس وصفی.

إدارة التوجيه والإرشاد - مکتبه المسجد النبوی، قسم المخطوطات و مرکز بحوث و دراسات المدينة المنورة، الطبعة الأولى، ۱۴۲۸هـ/۲۰۰۷م، ۸۴۸ص، وزیرى بزرگ، عربی.

۱. مدینه منوره، شهر رسول الله ﷺ و اهل بیت علیهم السلام:

مدینه منوره، شهر رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم و اهل بیت کرام آن بزرگوار علیهم السلام، در طول تاریخ پر فراز و نشیب دین مقدس اسلام، همیشه تاریخ نزد مسلمانان از اهمیت خاصی برخوردار بوده و به سان رودخانه‌ای زلال و روان و همیشه جاری و خروشان، به نحو مستمر مورد توجه و عنایت خاص مؤمنان قرار داشته و در حقیقت مدینه منوره، به نوعی سرچشمه‌ی تمام علوم و دانش‌های متنوع اسلامی، از تفسیر، حدیث، علوم قرآن، فقه، کلام، ادب و حتی علوم طبیعی مانند پزشکی و شیمی، بوده است و به تعبیر دیگر نخستین دانشگاه‌های اسلامی، با محوریت اهل بیت علیهم السلام، در حوزه‌های علمی مدینه منوره، خصوصاً در مسجد نبوی، نضج و شکل گرفته و به شکوفایی خود رسید. چنان‌که مشهور است، حوزه و دانشگاه چهار هزار نفری حضرت امام صادق و حضرت امام باقر علیهما السلام در همین شهر و در همین مسجد برقرار بوده است.

توجه بسیار عمیق و دقیق دین حیات بخش و نورانی اسلام و قرآن کریم به مقوله‌ی تحصیل علوم و فضیلت دانش اندوزی، از طرفی و تشویق عموم مسلمانان از

سوی حضرت محمد مصطفی ﷺ، آن پیام آور بزرگ رحمت و ترغیب مؤمنان از سوی اهل بیت سترگ مرد تاریخ بشریت، از سوی دیگر، در کوتاه‌ترین زمان، ضرورت ثبت و ضبط علوم به شکل مکتوب و بین‌الدفین و انتقال آن‌ها به آیندگان، هویدا گردید و توصیه‌ی آن بزرگواران: **قیدوا العلم بالکتابه**، به تدریج زمینه‌ی پیدایش کتاب‌ها و رسالات را در اقصی نقاط سرزمین‌های اسلامی، منجر گردید و به تبع آن آرام آرام کتابخانه‌هایی با محتوای دینی در اماکن مسلمان نشین، ایجاد گردید و از جمله آن‌ها حوزه‌ی علمی مدینه منوره بود که از همان سال‌های نخستین تألیف آثار مکتوب از سوی مسلمانان، ضرورت تأسیس این گنجینه‌ها برای حفظ این آثار و انتقال آن‌ها به نسل‌های بعدی به وجود آمد.

۲. کتابخانه‌های مدینه منوره:

همچنان‌که اشاره گردیده، در طول تاریخ اسلام، مدینه منوره، محور توجه و عنایت ویژه محققان علوم اسلامی و دانشمندان مسلمان بوده است، چه دانشمندان بومی این شهر و چه سترگ مردانی که به عشق همجواری با اشرف کائنات، از دورترین نقاط جهان اسلام، به این شهر آمده و متوطن شدند و با وجود خویش آثار فراوانی را در همین شهر تألیف نمودند و با پردازش علوم، همچون تدریس و تعلیم و بسط و گسترش آن‌ها، به تدریج زمینه‌ساز تجميع کتب بسیاری در این شهر گردیدند؛ بر اساس آمارهای رسمی امروزه بالغ بر سی هزار دستنویس به زبان‌های عربی، فارسی و ترکی در کتابخانه‌های این شهر موجود است؛ لیکن بر اساس برآوردهای غیر رسمی، تعداد نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های خصوصی و عمومی آن شهر مقدس، بیش از پنجاه هزار دستنویس به زبان‌های عربی و فارسی و ترکی تخمین زده می‌شود.

پیش از اینکه طرح تمرکز و تجميع نسخ خطی و کتابخانه‌ها از سوی حاکمان سعودی، ذیل عنوان کتابخانه‌هایی خاص، همچون کتابخانه‌ی ملک عبدالعزیز، اجرا شود، مدینه‌ی منوره دارای کتابخانه‌های متعددی بوده است که تعدادی از آن‌ها در کتابخانه‌های دیگر ادغام شده و عملاً چنین کتابخانه‌ای به طور رسمی در آن شهر شریف، وجود ندارد؛ خصوصاً در دوره‌ای که حرمین شریفین زیر نظر امپراتوری عظیم عثمانی اداره می‌گردید، تحت اشراف حاکمان دانش پرور این شهر - که از سوی دولت عثمانی انتخاب می‌گردیدند - کتابخانه‌های چندی از سوی شخصیت‌ها و دانشمندان فاضلی، همچون شیخ الاسلام احمدعارف حکمت، محمدعارف افندی، سید احمد ساقزلی، فیض الله افندی، قاضی عبدالرحمن افندی و ... در این شهر مقدس تأسیس گردید. برخی از کتابخانه‌های تاریخی (عمومی یا خصوصی) مدینه‌ی منوره در دهه‌های نه چندان دور، عبارت بودند از:

(۱) کتابخانه‌ی شیخ الاسلام احمدعارف حکمت، که در سال ۱۲۷۰هـ/ ۱۸۵۳م تأسیس شده و دارای ۵۰۰۵ دستنویس در علوم متنوع و مختلف، که ۶۳۲ نسخه‌ی آن مجموعه (حاوی ۳۸۳۰ رساله) و نزدیک ۱۰۰۰ دستنویس به زبان‌های فارسی و ترکی بوده است.

(۲) کتابخانه‌ی محمودیه که از سوی سلطان محمود دوم، پادشاه عثمانی در سال ۱۲۳۷هـ/ ۱۸۲۱م تأسیس و به دانشجویان علوم اسلامی وقف شده است؛ کتابخانه دارای ۳۳۱۴ دستنویس در علوم گوناگون، بخش عمده‌ای از دستنویس‌ها به زبان‌های فارسی و ترکی و در حدود ۱۴۵۳ عنوان هم رساله بوده است که در ضمن مجموعه‌ها در این کتابخانه قرار داشته است.

(۳) کتابخانه‌ی رباط محمد مظهر فاروقی، تأسیس سال ۱۲۹۱هـ/ ۱۸۷۴م.

(۴) کتابخانه‌ی رباط عثمان بن عفان.

- (۵) کتابخانه‌ی رباط قراباش، ک از سوی شیخ عبدالرحمن افندی قاضی در سال ۱۰۳۱هـ/ ۱۶۲۱م تأسیس گردیده بود.
- (۶) کتابخانه‌ی رباط الجبرت.
- (۷) کتابخانه‌ی مدرسه قازانیه، که در سال ۱۳۱۱هـ/ ۱۸۹۳م تأسیس یافته بود.
- (۸) کتابخانه‌ی مدرسه‌ی عرفانیه، که در سال ۱۳۱۴هـ/ ۱۸۹۶م از سوی محمدعارف افندی تأسیس گردیده بود و در سال ۱۳۸۳هـ/ ۱۹۶۳م به کتابخانه ملک عبدالعزیز منتقل گردید.
- (۹) کتابخانه‌ی مدرسه‌ی احسانیه، که از سوی مصطفی بن محمد عبدالرسول بن سلیمان ابن عبدالرحیم در سال ۱۲۷۵هـ/ ۱۸۵۸م تأسیس یافته بود.
- (۱۰) کتابخانه‌ی مدرسه‌ی ساقزلی، که از سوی سید احمد بن ابراهیم مشهور به ساقزلی در سال ۱۱۲۵هـ/ ۱۷۱۳م تأسیس گردیده بود.
- (۱۱) کتابخانه‌ی مدرسه‌ی شفاء، که از سوی فیض‌الله افندی در سال ۱۱۲۲هـ/ ۱۷۰۰م ایجاد گردیده بود.
- (۱۲) کتابخانه‌ی مدرسه‌ی کبلی ناضری، که از سوی مصطفی کبلی ناضری در سال ۱۲۵۴هـ/ ۱۸۳۸م تأسیس یافته بود و در سال ۱۳۹۶هـ/ ۱۹۷۶م به کتابخانه‌ی ملک عبدالعزیز منتقل گردید.
- (۱۳) کتابخانه‌ی شیخ ابراهیم ختنی، که در سال ۱۳۷۵هـ/ ۱۹۵۵م تأسیس و وقف گردیده بود.
- (۱۴) کتابخانه‌ی سید صافی بن عبدالرحمن جفری علوی، که در سال ۱۳۳۷هـ/ ۱۹۱۸م وقف گردیده بود.
- (۱۵) کتابخانه‌ی شیخ عمر حمدان (درگذشته سال ۱۳۶۸هـ/ ۱۹۴۸م).

این کتابخانه‌ها تعدادی از گنجینه‌های مدینه منوره محسوب می‌شدند که همگی امروزه بر اساس تصمیم دولت سعودی به کتابخانه‌ی ملک عبدالعزیز انتقال یافته‌اند. اکنون، به جز کتابخانه‌ی مهم مسجد شریف نبوی، چند کتابخانه‌ی بزرگ هم در این شهر مقدس دایر است که عبارتند از:

(۱) کتابخانه‌ی دانشگاه اسلامی مدینه‌ی منوره: این کتابخانه در سال ۱۳۸۱هـ/ ۱۹۶۱م همزمان با تأسیس دانشگاه مدینه‌ی منوره، ایجاد گردید، لیکن بخش نسخه‌های خطی آن کتابخانه در سال ۱۳۹۶هـ/ ۱۹۷۶م تشکیل گردیده است. این کتابخانه علاوه بر هزاران جلد کتاب چاپی، دارای ۳۵۴۴ دستنویس به زبان‌های عربی، فارسی و ترکی می‌باشد؛ نیز در این کتابخانه، تعداد ۱۶۶۹۹ تصویر (نسخه‌ی عکسی) و ۵۶۰۰ میکروفیلم از روی نسخ خطی کتابخانه‌های مختلف اقصی نقاط جهان، در موضوعات متنوع گردآوری شده است. از جمله نوادر این کتابخانه می‌توان به *المفاتیح فی شرح المصابیح* تألیف مظهرالدین حسین بن محمود زیدانی (درگذشته سال ۷۲۷هـ) با کتابت سال ۷۱۹هـ (در زمان حیات مؤلف)؛ *طوالع الأنوار من مطالع الأنظار* تألیف موسی بن اسماعیل بن ابی بکر با کتابت سال ۷۸۰هـ؛ *حل مشکلات الإشارات و التنبیها* تألیف خواجه نصیرالدین محمد طوسی (درگذشته سال ۶۷۲هـ) با کتابت سال ۸۸۴هـ؛ *الاشباه والنظائر* تألیف جلال الدین سیوطی (درگذشته سال ۹۱۱هـ) با کتابت سال ۹۴۵هـ اشاره نمود.

(۲) کتابخانه‌ی عمومی ملک عبدالعزیز در مدینه‌ی منوره: این کتابخانه در سال ۱۳۸۰هـ/ ۱۹۶۰م تأسیس گردیده و تابع وزارت حج و اوقاف دولت سعودی است. بر اساس قوانین جدید و طرح دولت مبنی بر تمرکز

کتابخانه‌های کهن و موقوفه‌ی مدینه‌ی منوره در این کتابخانه، به تدریج، نسخ خطی بیش از ۱۵ کتابخانه - که پیش‌تر از نظر گذشت - در سال‌های اخیر به این کتابخانه انتقال یافته است که علاوه بر وجود آثار اسلامی ارزشمند، مشحون از آثار ناب شیعی و ایرانی بوده‌اند. بنا به گفته‌ی عبدالله عسیلان در *المخطوطات الإسلامیة فی العالم* (ج ۲، ص ۷۰۴ و ۷۰۸): «بعض مخطوطاتها قد فقد أثناء النقل من مكان إلى مكان» و «قد مرّ علی هذه المكتبة فترات تعرّضت فیها لشيء من الإهمال قبل أن يستقرّ قرارها فی المكتبة العامّة، ممّا أدّى إلى تلف بعضها أو ضياعه»؛ حال با توجه به وجود هزاران دستنویس شیعی یا فارسی در این کتابخانه، نیز سیاست‌های خصمانه و تبعیض‌آمیز دولت وهّابی سعودی، آیا تفسیر دیگری از این امر، یعنی مفقود شدن این آثار، در اذهان سالم، تبادر نمی‌کند که شاید عمدی در کار بوده باشد؟! به هر تقدیر این کتابخانه دارای نوادر و نفائس بسیاری است، که از آن جمله‌اند: *المصحف الشريف* به خطّ محمدحسین کازرونی در سال ۵۱۵ هـ؛ *التنبیه علی الأسباب التي أوجبت الاختلاف بين المسلمين في آرائهم ومذاهبهم واعتقاداتهم* تألیف ابومحمّد عیبده بن محمد بن سیّد بطلیوسی (درگذشته سال ۵۲۱ هـ) با کتابت سال ۵۲۳ هـ؛ *شرح دیوان الحماسة لإبي التمام* تألیف ابوزکریا یحیی بن علی شیبانی مشهور به خطیب تبریزی (درگذشته سال ۵۰۲ هـ) با کتابت سال ۴۸۴ هـ (در زمان حیات شارح)؛ *المعرب* تألیف ابومنصور موهوب بن احمد جوالبقی (درگذشته سال ۵۴۰ هـ) با کتابت سال ۵۴۴ هـ؛ *مقالات أبي الحسن علی بن اسماعیل الأشعري* (درگذشته سال ۳۳۰ هـ) با کتابت سال ۴۶۰ هـ؛ *الإيضاح* تألیف ناصر بن عبدالله

بن علی مطرزی (درگذشته سال ۶۱۰ هـ) با کتابت سال ۶۰۷ هـ (در زمان حیات شارح)؛ **الانتخاب لما قصد من کلام العرب و آمی الکتاب** تألیف تاج الدین ابوعبدالله محمد بن عبدالله حموی با کتابت سال ۵۹۹ هـ؛ **کتاب السنن فی الحدیث** تألیف ابوداود سلیمان بن اشعث سجستانی (درگذشته سال ۲۷۵ هـ) با کتابت پیش از سال ۳۸۹ هـ؛ **تقیید المهمل و تمییز المشکل فیما ذکر فی الصحیحین من الألقاب و الکنی و الأنساب** تألیف ابوعلی حسین بن محمد غسانی اندلسی جیانی (درگذشته سال ۴۹۸ هـ) با کتابت سال ۶۳۳ هـ؛ **الإکمال فی المؤلف و المختلف من أسماء الرجال** تألیف امیر سعد الملک ابونصر علی بن هبة الله مشهور به ابن ماکولا (درگذشته سال ۴۷۵ هـ) با کتابت سال ۶۱۶ هـ؛ **المصباح فی عیون الأحادیث الصحاح** تألیف تقی الدین ابومحمد عبدالغنی بن عبدالواحد بن علی جماعیلی مقدسی دمشقی (درگذشته سال ۶۰۰ هـ) با کتابت سال ۵۹۶ هـ (در زمان حیات مؤلف)؛ **الدرایة فی تخریج الهدایة** تألیف ابوالفضل احمد بن علی عسقلانی مشهور به ابن حجر (درگذشته سال ۸۲۷ هـ) با کتابت سال ۸۲۷ هـ (در زمان حیات مؤلف)؛ **النهاية فی غریب الحدیث** تألیف ابوالسعادات مبارک جزری مشهور به ابن الأثیر (درگذشته سال ۶۰۶ هـ) با کتابت سال ۶۸۴ هـ.

۳. کتابخانه‌ی مسجد شریف نبوی ﷺ:

کتابخانه‌ی حرم نبوی ﷺ یا مسجد نبوی ﷺ در سال ۱۳۵۲ هـ/۱۹۲۳ م به صورت رسمی تأسیس یافته و از نظر تشکیلاتی، کتابخانه‌ای دولتی است که زیر نظر مستقیم ریاست عامه‌ی شؤون مسجد نبوی ﷺ اداره می‌گردد. در این

کتابخانه اکنون علاوه بر وجود هزاران جلد کتاب چاپی، در حدود ۱۰۰۰ مجلد نسخه‌ی خطی (اعمّ از مجموعه یا تک کتابی) به زبان‌های عربی، فارسی، ترکی و اردو و با تفکیک رسایل درون مجموعه‌ها تعداد عنوان‌های نسخ خطی آن مکان شریف به حدود ۱۷۰۰ عنوان (بدون تکرار عناوین) و در حدود ۲۰۰۰ عنوان (باتکرار عناوین) بالغ خواهد گردید. این دستنویس‌ها در موضوعات متنوعی، همچون: علوم قرآن، تفسیر، حدیث، اصول، فقه، کلام و عقاید، تصوّف و عرفان، ادعیه، سیره نبوی ﷺ، پزشکی، لغت، ادب، تاریخ و تراجم و تعدادی دستنویس هم در علوم عقلی مانند: ریاضیات، منطق و فلسفه نگهداری می‌گردد که ان شاء الله در ادامه به صورت دقیق‌تری به معرفی این مجموعه خواهیم پرداخت. عمده نسخ خطی این کتابخانه بین سده‌های ۱۰-۱۳هـ کتابت گردیده است، لیکن نوادر چندی هم در این مجموعه موجود است که قدمت برخی از آن‌ها گاه به نزدیک ۱۰۰۰ سال پیش از این هم می‌رسد؛ از جمله‌ی نسخ مذکور می‌توان به *الکشف و البیان فی تفسیر القرآن* (ج ۴) تألیف ابواسحاق احمد بن محمد ثعلبی نیشابوری (درگذشته سال ۴۲۷هـ)، با کتابت سال ۵۷۸هـ به خط نسخ (ص ۴۵)؛ *المعلم بفوائد صحیح مسلم* (ج ۱ و ۲) تألیف ابو عبدالله محمد بن علی مازری قمی (درگذشته سال ۵۳۶هـ)، با کتابت سال ۵۷۸هـ به خط مغربی (صص ۱۲۰-۱۲۱)، اشاره نمود. ناگفته نماند که بیش‌تر دستنویس‌های این کتابخانه در واقع مجموعه‌ی وقفی محمد العزیز الوزير است (ص ۱۳۳)؛ در ضمن این مجموعه چند اجازه نامه هم از سوی کسانی برای وی صادر شده که از آن جمله اجازه‌ی احمد بوخریص به وی در سال ۱۰۳۱هـ می‌باشد (صص ۱۳۲-۱۳۴) در ضمن فهرستی از مخطوطات وی نگارش یافته است (ص ۱۲۶).

درباره‌ی نسخه‌های خطّی این کتابخانه، تاکنون چند گزارش و فهرست منتشر شده است که از آن جمله است گزارشی که طه محمد ساکت با همکاری جمعی دیگر در سال ۱۹۴۱م با عنوان *مکتبه الحرم النبوی فی المدینه و مکاتب مکه* از این کتابخانه در مجله *الرساله* (ش ۹، صص ۷۹۹ و ۸۲۵-۸۲۶) ارائه داده است و نیز فهرست نامگویی که مرحوم محمدتقی دانش پزوه ذیل عنوان *کتابخانه‌های عراق و عربستان سعودی*، در نشریه‌ی *نسخه‌های خطّی* (س ۵، ۱۳۴۶ش، صص ۵۲۶-۵۲۸) ترتیب داده است و بالاخره فهرستی که در *مجله معهد المخطوطات العربیّه* (س ۲۳، ش ۱، ۱۹۷۷م، صص ۳۷-۳۸) ضمن نسخ عکسی که از برخی کتابخانه‌های سعودی برای انستیتو دستنویس‌های عربی (معهد المخطوطات العربیّه) در قاهره - مصر تصویر تهیه گردیده، معرفی شده است. همچنین بر اساس گزارش عبدالله عسیلان در *المخطوطات الإسلامیّه فی العالم* (ج ۲، ص ۷۰۱) برای نسخ خطّی این کتابخانه دفتر (فهرست) بزرگ دستنوشته‌ای هم تنظیم گردیده که این کتابخانه محلّ مراجعه‌ی پژوهشگران است و در آن مؤلفه‌های نامگوی نسخ خطّی همچون: شماره‌ی مسلسل، شماره‌ی خاصّ، نام اثر، نام پدیدآور، تعداد جلد و جزء، تعداد برگ، تعداد سطور، نوع خطّ، نام کاتب، تاریخ کتابت، اندازه‌ی جلد و متن و بیان جنبه‌های هنری نسخه از حیث تذهیب و ترصیع و نیز سایر مشخصات ظاهری نسخه، از حیث رطوبت و آسیب دیدگی به اختصار درج گردیده است؛ به نظر نگارنده‌ی سطور، به احتمال زیاد دفتر مذکور در واقع پیش‌نویس همین فهرستی است که نوشتار حاضر در صدد معرفی آن اثر نفیس نگارش می‌یابد.

۴. فهرست توصیفی دستنویس‌های کتابخانه‌ی مسجد شریف نبوی ﷺ:

مخطوطات مکتبه المسجد النبوی الشریف: فهرس وصفی.

إدارة التوجيه و الإرشاد - مکتبه المسجد النبوی، قسم المخطوطات و مرکز بحوث و دراسات المدينة المنورة، الطبعة الأولى، ۱۴۲۸هـ/۲۰۰۷م، ۸۴۸ص، وزیرى بزرگ، عربی.

این فهرست موضوعی، محصولِ تلاشی است مشترک از سوی: ابراهیم بن خلیل المزید، زکریّا محمد السید المعناوی، سعد بن سعید الجابری، عبدالله بن ناجی المخلافی، عمر علی عبدالله، محمد ابراهیم اکبر، محمد طاهر الجزائری، محمد بن عبدالرزاق الصانع، محمد محمدی محمد جمیل، عبدالرحمن بن سلیمان العثیمین، حکمت بشیر یاسین، احمد بن محمد الخراط، مصطفی عمّار منلا، عبدالسلام محمد الحسین، اسامة محمد طلعت الشاذلی، محرز رشید حاج طاهر، عبدالله بخش، می باشد که زیر نظر شیخ سلیمان بن صالح العبید (مدیر اداره توجیه و ارشاد مسجد و ریاست کتابخانهی مسجد شریف نبوی ﷺ) و عبدالباسط عبدالرزاق بدر (مدیر مرکز پژوهشها و مطالعات مدینهی منوره) انتشار یافته است؛ مقدمه‌های چهارگانه‌ی این اثر توسط معالی الشیخ صالح بن عبدالرحمن الحسین (ریاست شؤون مسجد الحرام و مسجد شریف نبوی ﷺ [صص ۷-۸])، عبدالعزیز بن عبدالله الفالح (نایب رئیس شؤون مسجد شریف نبوی ﷺ [صص ۹-۱۰])، سلیمان بن صالح العبید (مدیر اداره توجیه و ارشاد مسجد و ریاست کتابخانهی مسجد شریف نبوی ﷺ [ص ۱۱]) و دکتر عبدالباسط عبدالرزاق بدر (مدیر مرکز پژوهشها و مطالعات مدینهی منوره [صص ۱۲-۱۴]) تنظیم و نوشته شده است. تنظیم این اثر در سال ۱۴۲۷هـ/۲۰۰۶م به اتمام رسیده و یک سال بعد در سال ۱۴۲۸هـ/۲۰۰۷م (چاپ اول) در ۸۴۸ص در قطع وزیرى بزرگ (رحلی کوچک) با شابک ۰-۹۳۲-۵۲-۹۹۶۰ در چاپخانهی الحمیضی در مدینهی منوره، از سوی إدارة التوجيه و الإرشاد - مکتبه المسجد النبوی - قسم المخطوطات،

و مرکز بحوث و دراسات المدينة المنورة به صورت دو ستونی به چاپ رسیده است و شماره‌ی رده‌بندی دهدهی دیوبی آن نیز ۰۹۱/۱۰۱۶ ثبت گردیده و حقوق مادی و معنوی آن هم به کتابخانه‌ی مسجد شریف نبوی ﷺ تعلق دارد.

این فهرست بر اساس ترتیب موضوعی دستنویس‌های کتابخانه، تنظیم گردیده است و ترتیب موضوعات بیست و ششگانه‌ی دیوبی آن چنین است: علوم القرآن (صص ۳-۲۳ در ۶۰ عنوان)، التفسیر (صص ۲۷-۴۹ در ۴۷ عنوان)، الحدیث النبوی (صص ۵۳-۱۲۸ در ۱۶۲ عنوان)، علوم الحدیث (صص ۱۳۱-۱۴۹ در ۴۸ عنوان)، العقیده (صص ۱۵۳-۱۸۹ در ۱۰۸ عنوان)، أصول الفقه (صص ۱۹۳-۲۱۰ در ۴۹ عنوان)، الفرائض (صص ۲۱۳-۲۳۱ در ۴۵ عنوان)، السیاسة الشرعیة (صص ۲۳۵-۲۳۷ در ۸ عنوان)، الفقه المقارن (صص ۲۴۱-۲۴۷ در ۱۸ عنوان)، الفقه الحنفی (صص ۲۵۱-۲۶۳ در ۳۲ عنوان)، الفقه المالکی (صص ۲۶۷-۳۳۸ در ۲۰۰ عنوان)، الفقه الشافعی (صص ۳۴۱-۳۵۰ در ۲۵ عنوان)، الفقه الحنبلی (صص ۳۵۳-۳۵۸ در ۱۲ عنوان)، الفتاوی (صص ۳۶۱-۳۹۷ در ۱۱۲ عنوان)، المواعظ و الفضائل و التصوّف (صص ۴۰۱-۴۵۳ در ۱۴۷ عنوان)، الأدعیة و الأذکار (صص ۴۵۷-۴۶۹ در ۳۵ عنوان)، فنون منوّعة و معارف عامّة (صص ۴۷۳-۴۸۷ در ۴۲ عنوان)، السیرة النبویة (صص ۴۹۱-۵۱۴ در ۵۲ عنوان)، علم اللغة العربیة (صص ۵۱۷-۵۳۱ در ۳۹ عنوان)، البلاغة (صص ۵۳۵-۵۶۰ در ۶۵ عنوان)، النحو و الصرف (صص ۵۶۳-۶۱۲ در ۱۳۳ عنوان)، العروض (صص ۶۱۵-۶۲۰ در ۱۲ عنوان)، العلوم التطبيقیة و البحتة (صص ۶۲۳-۶۴۲ در ۵۲ عنوان)، الطبّ (صص ۶۴۵-۶۵۱ در ۱۸ عنوان)، الأدب (صص ۶۵۵-۶۹۱ در ۱۰۵ عنوان)، التاریخ و التراجم و الأنساب (صص ۶۹۵-۷۲۱ در ۷۰ عنوان). در پایان کتاب، فهرست دستنویس‌های به زبان‌های فارسی، ترکی و اردو (صص ۷۲۳-۷۳۱)، فهرس المؤلفین (صص ۷۳۵-۷۳۴)، فهرس العناوین

(صص ۷۶۵-۸۲۲)، فهرس النسخ (صص ۸۲۳-۸۳۲) و فهرس المحتوی (صص ۸۳۳-۸۳۴) آمده است. متأسفانه این فهرست، جز منابع و مصادر به اختصار معرفی شده در ذیل توصیف هر نسخه، فاقد یک کتابنامه‌ی جامع با داده‌های تفصیلی منابع و مصادر می‌باشد؛ به عنوان نمونه هیچ راهی برای آگاهی از داده‌های تفصیلی **فهرست مخطوطات مکتبه محمد عبدالعزیز الوزير** (ص ۱۲۶) نیست!

در این فهرست نامگوی موضوعی، دقیقاً ۱۶۹۸ عنوان (بدون تکرار) نسخه‌ی خطّی به زبان‌های عربی (۱۶۷۳ عنوان)، ترکی (۱۴ عنوان)، فارسی (۱۰ عنوان)، و اردو (یک عنوان) از ۷۲۵ مؤلف شناخته شده و ۲۳۴ مؤلف مجهول و ناشناخته (البته حدود ۱۲ نسخه از آن‌ها در این نوشتار مورد شناسایی قرار گرفته است) و حدود ۲۰ عنوان از نسخ کتابخانه نیز به خطّ مؤلفان این آثار هستند. تاریخ کتابت دست‌کم ۱۱۰ دستنویس زیر قرن ۱۰هـ (سده‌ی ۶هـ ۲ نسخه، سده‌ی ۷هـ ۴ نسخه، سده‌ی ۸هـ ۱۵ نسخه، سده‌ی ۹هـ ۲۵ نسخه و سده‌ی ۱۰هـ در حدود ۶۰ نسخه) و کتابت باقی دستنویس‌ها نیز عمدتاً بین سده‌های ۱۱ تا ۱۴هـ می‌باشد. بیش‌ترین تعداد نسخ موجود مربوط به **الجامع الصحیح** است که بالغ بر ۶۴ نسخه می‌گردد (صص ۷۲-۸۷) و بیش‌ترین آثار مربوط به جلال‌الدین سیوطی است (۱۵۲ اثر) و بیش‌ترین نسخ موجود هم به فقه مالکی (حدود ۲۰۰ اثر) اختصاص دارد و وجود این نسخ، و نسخ خطّ فراوان دیگر به خطّ مغربی این نکته را می‌رساند که بیش‌ترین این نسخ از کشورهای شمال آفریقا، خصوصاً از تونس و مغرب به این کتابخانه انتقال یافته است. علاوه بر دو نسخه‌ی نفیس پیش گفته (کتابت ۵۷۸هـ)، دستنویس‌های سده‌ی ۷ و ۸هـ معرفی شده در این اثر، چنین‌اند:

۱. **مجموعه** مشتمل بر: **الناسخ و المنسوخ فی القرآن**، تألیف ابوالقاسم هبة الله بن سلامة بن نصر بغدادی (درگذشته به سال ۴۱۰هـ)، **الملخص فی الجدل** تألیف

ابواسحاق ابراهیم بن علی بن یوسف فیروزآبادی شیرازی (درگذشته به سال ۴۷۶هـ)، *أرجوزة فی التاریخ (من لدن آدم إلى خلافة المستعین بالله العباسی)*، تألیف ابوالحسن علی بن جهم بن بدر قرشی بغدادی (درگذشته به سال ۲۴۹هـ)، *الشجرة فی افتراق الأمة علی ثلاثة و سبعین فرقة*، تألیف ابو محمد بن ابی یعقوب، کتابت به خط نسخ عمر بن محمد بن مضمون در سال ۶۲۳هـ (صص ۲۲، ۱۷۲، ۲۰۸ و ۶۹۷).

۲. *تحصیل الأصول من کتاب المحصول*، تألیف سراج الدین ابوالثناء محمود بن ابی بکر بن احمد (درگذشته به سال ۶۸۲هـ)، کتابت به خط نسخ با تاریخ ۶۲۸هـ (صص ۱۹۶-۱۹۷).

۳. *شرح منهاج الوصول إلى علم الأصول* تألیف برهان الدین عبیدالله بن محمد فرغانی عبری (درگذشته به سال ۷۴۳هـ)، کتابت به خط نسخ محمد بن سعدالدین سرای در سال ۷۱۵هـ (صص ۲۰۴-۲۰۵).

۴. *الوافیه فی شرح الکافیة*، تألیف رکن الدین حسن بن محمد بن شرف شاه حسینی استرآبادی (درگذشته به سال ۷۱۵هـ)، کتابت به خط نسخ عبدالرشید در سال ۷۳۶هـ (ص ۶۱۲).

۵. *مفتاح تلخیص المفتاح* تألیف شمس الدین محمد بن مظفر خطیبی خلخالی (درگذشته حدود سال ۷۴۵هـ)، کتابت به خط سلیمان بن احمد رومی در سال ۷۴۰هـ در زمان حیات مؤلف (ص ۵۵۸).

۶. *جزء فیہ من حدیث القاضی جمال الدین ابی احمد عبدالرحیم الأنصاری*، تألیف شهاب الدین ابوالحسین احمد بن عزالدین ایبک حسامی مشهور به ابن دمیاطی (درگذشته به سال ۷۴۹هـ)، کتابت به خط نسخ حمزة بن عمر بن احمد هکاری در سال ۷۴۴هـ در زمان حیات مؤلف (ص ۸۸).

۷. **الجامع الصحيح**، تألیف ابو عبدالله محمد بن اسماعیل بن ابراهیم جعفی بخاری (در گذشته به سال ۲۵۶هـ)، کتابت به خط نسخ عمر بن خلیل تنوخی طائی در سال ۷۵۵هـ (ص ۷۳).

۸. **المجید فی إعراب القرآن المجید** (ج ۱-۴) تألیف برهان الدین ابواسحاق ابراهیم بن محمد قیسی سفاقی مالکی (در گذشته به سال ۷۴۲هـ)، کتابت به خط نسخ و تعلیق ابوالنصر متولی (منوفی) در سال های ۷۵۸-۷۵۹هـ (صص ۱۷-۱۸).

۹. **التکمیل فی معرفة الثقات و الضعفاء و المجاهیل** (ج ۹)، تألیف عمادالدین ابوالفداء اسماعیل بن عمر ابن کنیر بصری دمشقی شافعی (در گذشته به سال ۷۷۴هـ)، کتابت به خط نسخ در سال ۷۷۴هـ (ص ۱۳۹).

۱۰. **الأمالی** تألیف جمال الدین ابو عمرو عثمان بن عمر مالکی مشهور به ابن حاجب (در گذشت به سال ۶۴۶هـ)، کتابت به خط مغربی در سال ۷۹۰هـ (ص ۵۶۸).

۱۱. **ضیاء القلوب** (ج ۱)، تألیف ابوالفتح سلیم بن ایوب رازی (در گذشته به سال ۴۴۷هـ)، کتابت به خط نسخ در سال ۷۹۱هـ (ص ۴۰).

۱۲. **قواعد الأحکام فی إصلاح الأنام**، تألیف عزالدین ابو محمد عبدالعزیز ابن عبدالسلام سلمی شافعی (در گذشته به سال ۶۶۰هـ)، کتابت به خط نسخ حسن بن علی بن حسام سخاوری در سال ۷۹۳هـ (ص ۳۴۷).

فهرست نگاری این فهرست بر پایه‌ی ایجاز بنا شده و به نوعی می‌توان آن را "فهرست نامگوی" یا "فهرست نیمه توصیفی" نام نهاد؛ بر این اساس هر نسخه به ترتیب داده‌هایی چُنینی دارد: ۱. شماره‌ی ترتیب عناوین، ۲. نام اثر، ۳. شماره‌ی جلد، ۴. مشخصات پدیدآور و سال درگذشت او، ۵. سرآغاز و انجامه‌ی نسخه، ۶. نام

کاتب، ۷. تاریخ کتابت، ۸. نوع خط، ۹. تعداد برگ‌ها، ۱۰. تعداد سطور، ۱۱. اندازه‌ی جلد، ۱۲. گزارش مختصر درباره‌ی کیفیت نسخه (بدون ذکر مشخصات جلد)، ۱۳. منابع کتابشناختی و نسخه‌شناسی، ۱۴. شماره‌ی نسخه در گنجینه بر اساس رده بندی دیویی، ۱۵. شماره‌ی شماره‌ی ترتیبی ثبت و ۱۶. شماره‌ی میکروفیلم و چنان‌که اثری هم دستنویس به چاپ رسیده باشد پس از آن با قید کلمه‌ی **مطبوع** مشخص گردیده است؛ اگر نسخه‌ی دیگری از اثر معرفی شده در کتابخانه موجود باشد، بدون اینکه بر شماره‌ی ترتیب افزوده شود، صرفاً با رقم اعشار و عبارت **نسخه‌ی آخری معین شده است**.

در این فهرست از منابع و فهارس لاتین کمتر بهره گرفته شده و در مواردی نادر هم از برخی فهرست‌های برخی کتابخانه‌های ایران هم استفاده شده است، چنان‌که از فهرست دستنویس‌های عربی شش جلدی کتابخانه‌ی آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره) با عنوان اختصاری **التراث العربی فی خزانه المرعشی!** با عنوان منبع، یاد شده است (صص ۵۴۳ و ۶۸۱). گفتنی است از آن‌جا که در ذیل **نسخه‌ی آخری** چون بنا بر عدم تکرار عبارات است، لیکن در این مقوله چندان دقت کافی صورت نگرفته و با اینکه عین عبارات آغاز و پایان نسخه‌ها یکی است، باز هم سرآغازها و انجامه‌های تکراری مجدداً آورده شده است (صص ۱۳۶، ۴۴۲-۴۴۳).

با توجه به دکترین حاکم بر کتابخانه‌های عربستان سعودی و عدم نگرش منطقی و معقول به مقولات علمی، طبیعی است که بیش‌ترین نسخ معرفی شده در این نوع فهرست‌ها اختصاص به آثار اهل سنت خواهد داشت. برای اهالی تحقیق و پژوهش تردیدی باقی نیست که کتابخانه‌های حجاز، خصوصاً کتابخانه‌های شهر مدینه‌ی منوره، از جمله مسجد شریف نبوی، مشحون از میراث کهن شیعی هستند، برای نمونه وقتی به فهرست‌های قدیمی - پیش از حاکمیت وهابیت - کتابخانه‌ی شیخ الاسلام

عارف حکمت می‌نگریم، صدها اثر شیعی را در آن می‌یابیم، لیکن بنا به نگرش بسیار بسته و تبعیض آمیز موجود در این کشور، نسبت به مذهب حقّی امامیه - که پیروان راستین و حقیقی و به تعبیر دیگر اهل سنت واقعی حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله و سلم و اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام به شمار می‌روند - مسؤولان وهّابی و تنگ نظر این کتابخانه‌ها امروزه حتّی از فهرست‌نگاری و ارائه‌ی داده‌های اولیه‌ی آثار شیعی، در حدّ یک لیست، سرباز می‌زنند و چه بسا به آن مواریث کهن به دیده‌ی کتب ضالّه می‌نگرند!

به هر تقدیر و دلیل در این فهرست جز تعدادی انگشت شمار، از کتب شیعی نامی از آن آثار به میان نیامده است و شاید استدلال منطقی همان باشد که بگوییم این آثار عمداً معرفی نشده‌اند، چنان‌که برای نمونه کسانی که از نزدیک در سال‌های اخیر از این کتابخانه بازدید نموده‌اند، به چشم خود، نسخه‌ی نفیسی از *الکَشکُول* مرحوم شیخ بهایی را در زیر ویتترین نمایشگاه کتابخانه‌ی مذکور مشاهده نموده‌اند، که باز می‌بینیم در این فهرست معرفی نشده است! از فحوای کلام برخی مسؤولان کتابخانه چنین برمی‌آید که در حین نقل و انتقال، برخی کتب مفقود شده‌اند، هر چند که مفقود شدن این آثار هم به نظر توجیهی بیش نیست! چگونه می‌توان باور داشت، کوچکترین رساله از محمد بن عبدالوّهّاب، بنیان‌گذار وهّابیت (صص ۱۸۲، ۱۸۴، ۱۸۷، ۳۵۴، ۳۵۶ و ...) یا آثاری در ردّ شیعه و روافض! (صص ۱۶۳، ۱۶۹، ۱۷۶ و ...) و ردّ تصوّف و ابن عربی (ص ۱۶۸) دقیقاً معرفی شده و این فقدان و بلیه‌ی عمومی (فقدان)، هیچ شامل این نوع آثار نگردیده است! از منظر دیگر، اگر از تشیّع هزار ساله‌ی جاری شهر مدینه‌ی منوره، چشم پوشی کنیم، چگونه می‌توان شهری را که حداقل ۶۰۰ سال تحت تسلط حاکمان و شرفای منصوبی از سوی امپراتوران عثمانی تصوّف گرا و صوفی مزاج، از نظر دور داشت؛ هزاران اثر صوفیانه که در این

شهر تألیف یا استنساخ گردیده و در سرزمین وحی پراکنده شده‌اند، امروزه کجا نگهداری می‌گردند؟ تردیدی نیست که سال‌هاست برنامه‌ای دقیق و سازمان یافته برای احیا یا حداقل اختفای آثاری که به نوعی در تعاریف رسمی وهابیت حاکم بر سیاست‌های فرهنگی حجاز، نمی‌گنجد، اجر می‌گردد.

در این فهرست حتی به آثاری که به نوعی با اهل بیت علیهم السلام و فضائل آن بزرگواران مرتبط است، به دیده‌ی دیگری نگریسته شده و حقیقتاً بسیار بعید است که مهبط وحی و خانه‌ی اهل بیت علیهم السلام، از حداقل این نوع آثار برخوردار باشند؛ تعدادی انگشت شمار از این آثار، که از سوی نویسندگان اهل سنت در فضائل اهل بیت (البته با دیدگاه خاص و تعاریف عام اهل سنت) تألیف گردیده، در این فهرست به اجمال معرفی شده، که برخی عبارتند از:

۱. *إحياء الميت بفضائل أهل البيت (ع)*، تألیف جلال الدین سیوطی (صص ۵۴-۵۵، ش ۴۲۶۴).

۲. *جواهر العقدين في فضل الشرفين*، تألیف ابوالحسن سمهودی (صص ۴۱۱-۴۱۲، ش ۱۴۲۲ و ۱۴۲۳).

۳. *اسعاف الراغبين في سيرة المصطفى و فضائل أهل بيته الطاهرين (ع)*، تألیف ابوالعرفان صبان مصری (ص ۴۹۱).

۴. *إسماع الصم في إثبات الشرف من قبل الأم*، تألیف ابو عبدالله ضریر مراکشی (ص ۶۹۹).

۵. *الرياض النضرة في مناقب العشرة*، تألیف محبّ الدین احمد طبری (صص ۷۰۹-۷۱۰).

۶. *قرّة العينين في فضل الزهراء و الحسين (عليهم السلام)*، تألیف ناشناخته (ص ۴۳۶).

۷. عقود الدرّ النضید فی بعض مناقب سیدنا الحسین الشہید (علیہ السلام)،
تألیف محمد صالح مشهور به کمال بن صدیق (ص ۷۱۲).
۸. قصّة مقتل الحسین (علیہ السلام)، تألیف ناشناخته (ص ۴۱۳).
۹. نور العین الیمین فی مناقب سیدنا علی السجّاد زین العابدین (علیہ السلام)،
تألیف عبدالباقی بن محمد صالح شعاب مدنی (ص ۷۲۱).
۱۰. تلخیص البیان فی علامات مهدی آخر الزمان، تألیف علاء الدین متقی ہندی
(ص ۱۶۴).
۱۱. القول المختصر فی علامات المہدی المنتظر (ع)، تألیف ابن حجر ہیتمی مکی
(صص ۱۸۱-۱۸۲).
۱۲. رسالہ فی المہدی و عیسی بن مریم و ... ، تألیف جلال الدین سیوطی
(ص ۱۶۹).
۱۳. النفحات الفارسیّة الزاہرة فی بعض مناقب الصحابی سلمان الفارسی، تألیف
حسنین بن مصطفی غائم مدنی (ص ۷۲۰).
- دها اثر نیز از برخی متشیّعان همچون ملا جلال الدین سیوطی (در اکثر صفحات)، ملاحسین کاشفی (ص ۷۳۱) و میرسید شریف جرجانی (ص ۲۲۲، ۴۷۶، ۵۲۴ و ۵۵۳)، میرزا جان باغنوی (ص ۵۴۵)، عبدالرحمن جامی (صص ۵۹۹-۶۰۰)، ابن الأبار اندلسی (صص ۶۷۱-۶۷۲)، احمد بن یوسف تیفاشی (ص ۶۲۴)، ابوالطیب متنبی (ص ۶۶۲)، راغب اصفهانی (صص ۴۰۸-۴۰۹)، داود بن عمر انطاکی (ص ۶۵۱)، شهاب الدین قضاعی اندلسی (ص ۱۰۵)، ابونعیم اصفهانی زیدی (ص ۷۰۷) و ... معرفی گردیده است؛ در این فهرست همچنین تعداد انگشت شماری هم از آثار بزرگان شیعهی اثنی عشریّه (امامیّه) معرفی شده که عبارتند از:

۱. ص ۴۴۸: *نثر الآلی من کلام أميرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام*، تألیف ابوعلی فضل بن حسن طبرسی (درگذشته به سال ۵۴۸هـ).
 ۲. ص ۵۴۳: *حاشیه الشیرازی علی المولی عظام الدین فی الاستعارات*، تألیف صدالدین محمد بن ابراهیم قوامی شیرازی (درگذشته به سال ۱۰۵۰هـ).
 ۳. ص ۵۴۴: *حاشیه الیزدی علی شرح الخطایی*، تألیف مولی عبدالله بن حسین اصبهانی یزدی (درگذشته به سال ۱۰۱۵هـ).
 ۴. ص ۶۶۱: *الحماسة*، نظم ابوقمام حبیب بن اوس طائی (درگذشته سال ۲۳۱هـ).
 ۵. ص ۶۷۷: *الکافیة البدیعیة فی المدائح النبویة*، تألیف صفی الدین عبدالعزیز بن سراپا بن علی سننسی طائی حلّی (درگذشته به سال ۷۵۰هـ).
 ۶. ص ۶۲۷: *خلاصة الحساب*، تألیف شیخ بهاءالدین محمد بن حسین عاملی (درگذشته به سال ۱۰۳۰هـ) که پیش‌تر با عنوان *رسالة فی الحساب* از ناشناس معرفی شده بود و در این نوشتار اصلاح گردیده است.
- چند اثر ذیل هم نیز به نظر می‌رسد آثاری شیعی باشند، هر چند که باید تحقیق شود:
۱. *دیوان القدسی*، نظم محمد بن علی بن محمد حسینی قدسی (درگذشته سال ۱۰۰۸هـ)، به خط ناظم (ص ۶۶۲).
 ۲. *جواهر الفرائض*، تألیف ناشناس، که بر اساس مقدمه‌ی آن نویسنده‌ی آن باید از امامیه بوده باشد (ص ۲۱۵)، البته *جوهر الفرائض* خواجه نصیرالدین

طوسی که نسخه‌ای از آن به شماره‌ی ۴۹ در مکتبه‌ی مرعشیه معرفی شده، نمی‌باشد.

۳. منظومه فی الطب، نظم صادق بن کاظم رضوی (ص ۷۳۰).

جالب است بدانیم در لیستی که مرحوم محمدتقی دانش پژوه در سال ۱۳۴۶ش از ۲۲ نسخه‌ی نفیس این کتابخانه، در نشریه‌ی نسخه‌های خطی معرفی کرده تعداد ۶ نسخه‌ی آن در این فهرست معرفی نشده است! که عبارتند از: ۱. تفسیر الخزرجی تألیف ابن الغرس، ۲. الحدائق فی أشرف الخلائق تألیف عبدالرحمن بن حمیده، ۳. اعراب القرآن تألیف شیخ فارسی، ۴. منازل السائرین تألیف ابوبکر رازی، ۵. معالم الأیمان تألیف فخررازی و ۶. رباعیات خیام (به خط مغربی در ۶۸ص) از جمله‌ی نسخی هستند که در این فهرست نشانی از آن‌ها نمی‌یابیم و این در حالی است که ۴۰ سال این نسخه‌ها در آن کتابخانه موجود بوده است!

در این کتابخانه صرف نظر از نفاست تاریخی برخی نسخ - که پیش‌تر اشاره گردید - چند اثر ارزشمند هم موجود است که به نظر می‌رسد برای اهل تحقیق و پژوهش جالب توجه بوده باشد:

۱. شرح المائة مقالة لأمیرالمؤمنین علی بن أبي طالب علیه السلام، شارح

ناشناخته (ص ۴۲۹).

۲. قرّة العینین فی فضل الزهراء و الحسنین (علیهم السلام)، تألیف ناشناخته

(ص ۴۳۶).

۳. عقود الدرّ النضید فی بعض مناقب سیدنا الحسین الشہید (علیه السلام)،

تألیف محمد صالح مشهور به کمال بن صدیق (ص ۷۱۲).

۴. قصّة مقتل الحسین (علیه السلام)، تألیف ناشناخته (ص ۴۱۳).

۵. نور العين اليمين في مناقب سيدنا علي السجاد زين العابدين (عليه السلام)، تأليف عبدالباقي بن محمد صالح شعاب مدني (ص ۷۲۱).
۶. النفحات الفارسيّة الزاهرة في بعض مناقب الصحابي سلمان الفارسي، تأليف حسنين بن مصطفى غانم مدني (ص ۷۲۰).
۷. فهرست القصري، تأليف علي بن قاسم بن علي بن زيد شريف مغربي قصري (درگذشته بعد از سال ۱۱۸۱هـ) به خط مغربي (ص ۱۴۶).
۸. فهرست الرصاع، تأليف ابو عبدالله محمد بن قاسم انصاري تلمساني تونسي مشهور به رصاع (درگذشته سال ۸۹۴هـ)، به خط مغربي (صص ۱۴۵-۱۴۶).

بايد افزود با اينکه اين فهرست به روش گروهی و با بهره گيري از فهرست نگاران نامی و شهیری، در طی زمانی طولانی تنظيم گردیده، قاعدتاً می بایست از حداقل عناوين ناشناخته و يا مجهول المؤلف کمتری مواجه می گردید؛ به هر تقدیر نگارندهی سطور الحمد لله موفق گردید با بهره گيري از برخی فهارس و منابع، اجمالاً تعدادی انگشت شمار از صدها دستنویس ناشناختهی اين فهرست را مورد شناسایی قرار دهد يا نسخه ای از آن ارائه دهد؛ فهرست نو یافته ها چنین هست:

۱. ص ۱۱: رساله في فضل القرآن، مؤلف ناشناس؛ اين اثر التيسير في علم التفسير تأليف محمد بن سليمان كافيحي حنفي است (رك. كشف الظنون: ج ۱، ص ۱).
۲. ص ۱۷۷: عقيدة الايمان، مؤلف ناشناس؛ اين اثر واسطة السلوك تأليف محمد بن عبدالرحمن بن علي جوطي است (رك. فهرست ابن يوسف - مراکش: ص ۱۷۲).

۳. ص ۲۰۴: شرح فصول الحواشی لأصول الشاشی، شارح ناشناس؛ این اثر الأنوار فی أصول الفقه، تألیف عبیدالله بن عمر دہوسی حنفی است (رک. کشف الظنون: ج ۱، ص ۱) در ضمن کلمه‌ی مولینا (!) هم در سرآغاز نسخه، با توجّه به سرآغاز نسخه‌ی دیگر المؤمنین می‌باشد!
۴. ص ۶۲۷: رساله فی الحساب، مؤلف ناشناس؛ این اثر خلاصه الحساب، تألیف شیخ بهایی، بهاء‌الدین محمد بن حسین عاملی (درگذشته به سال ۱۰۳۰هـ) است (رک. فهرست کتابخانه‌ی آیت الله العظمی مرعشی نجفی: ج ۱، صص ۵۴-۵۵).
۵. ص ۶۶۳: رساله فی رحله مصاغة نثراً و نظماً، مؤلف ناشناس؛ این اثر قاعدتاً باید مقامه الورعمی فی تونس، تألیف محمد بن احمد ورعمی تونسی (درگذشته به سال ۱۱۹۰هـ) باشد (رک. فهرس المخطوطات المصورّة فی معهد المخطوطات العربیّة فی القاهرة - الادب: ج ۱، ۳۱۷).
۶. ص ۶۷۶: قصیده فی مدح و نصح أحد الملوك، ناظم ناشناس؛ این اثر قصیده هائیه از قاسم بن محمد حاتمی مالقی قاضی است (رک. فهرست ابن یوسف - مراکش: ص ۳۵۱).
۷. ص ۷۲۷: رساله فی الصرف، مؤلف ناشناس؛ این اثر صرف بهایی (یا صرف هوایی) نام دارد که در منابع و مصادر به سه نفر: شیخ بهایی (رک. فهرست مشترک پاکستان: ج ۱۳، ص ۲۶۱)، صالح بخارایی سمرقندی متخلص به ندایی و عصام الدین ابراهیم اسفراینی نسبت داده شده است و نسخه‌ای از آن هم در کتابخانه‌ی آیت الله العظمی مرعشی نجفی به شماره‌ی ۱۲۷۵۶/۱۴ با نگارنده‌ای ناشناخته معرفی شده است و گفته شده همراه صرف میر و میران الصرف و چند رساله‌ی دیگر در

سال ۱۳۸۰ هـ در هند به چاپ رسیده است (رک. فهرست مرعشیه: ج ۳۲، ص ۴۲۶).

۸. ص ۱۷۹: *فصل فی حکایات و کرامات عن الصالحین*، مؤلف ناشناس؛ به نظر می‌رسد این اثر از عبدالرحمن ابن الجوزی بوده باشد که البته به تحقیق بیشتر نیاز دارد.

۹. ص ۴۲۹: *شرح المائة مقالة لأمیر المؤمنین علی بن أبی طالب علیه السلام*، شارح ناشناس؛ نسخه‌ی دیگری از آن اثر در کتابخانه‌ی ظاهریه در دمشق با عنوان *کلمات الإمام علی کرم الله وجهه*، از ناشناس موجود است (رک. فهرس الظاهرية - الادب: ج ۱، ص ۳۳۷).

۱۰. ص ۶۳۸: *مقدمة مختصرة فی معرفة استخراج أعمال الليل والنهار*، مؤلف ناشناس؛ این اثر *الربع المجیب* است که نسخه‌ی دیگری از آن در کتابخانه‌ی آیت الله العظمی مرعشی نجفی به شماره‌ی ۸۰۹۰/۳ با نگارنده‌ای ناشناس (در یک مقدمه و ۱۷ باب و یک خاتمه) موجود است (رک. فهرست مرعشیه: ج ۲۱، صص ۹۲-۹۳).

۱۱. ص ۷۲۸، ش ۱۶۸۶: *رسالة فی الفرائض*، مؤلف ناشناس؛ این اثر ترجمه *فرائض السجاوندی* از مترجمی ناشناس است و نسخه‌های دیگری از آن در کتابخانه‌ی آیت الله العظمی مرعشی نجفی ذیل شماره‌های ۱۴۹۰ و ۷۶۷۰ موجود است که نگارنده‌ی سطور در *فهرست نسخ ترکی کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)* (ج ۱، صص ۵۷-۵۸) معرفی نموده است.

۱۲. ص ۷۲۸، ش ۱۶۸۷: *رسالة فی الفرائض*، مؤلف ناشناس؛ این اثر هم در واقع نسخه‌ی دیگری از همان *ترجمه فرائض السجاوندی* پیش گفته

است، که به جهت کثرتِ نسخ آن، برخی اختلافات جزئی در سرآغاز نسخه‌های آن اثر، حادث شده است و با اینکه هر دو یک کتاب‌اند، از عجائب است که در این فهرست یکی به زبان فارسی و دیگری به زبان ترکی معرفی شده است!

علی رغم دقت، کنترل و نظارت گسترده‌ای که در انتشار این فهرست از سوی اولیای امر به عمل آمده است، باز برخی اغلاط معنوی و اشتباهات چاپی نیز در آن راه یافته است، که برخی از آنان چنین‌اند:

۱. ص ۱۶۳، س ۱، س ۹: الاشرق قایتبای که صحیح آن الأشرف است.
۲. ص ۴۳۰، س ۲، س ۲: اسحاق بن حسین ... که صحیح آن اسحاق بن حسن التوقادی الزنجانی المتخلص برضائی است.
۳. ص ۷۲۵، س ۱، س ۵: سباس اول تنکریه کیم کریدمدد عضمدد ... که صحیح آن سباس اول تنگریه کیم کریدمدر عظیمدر ... است.
۴. ص ۷۲۶، س ۱، س ۱: بلخ، هی مدینه مزار شریف بأفغانستان حالیا که صحیح نیست!
۵. ص ۷۲۷، س ۱، س ۱۱: اما بعد حمد و ثنا مر حضرت واجل الوجود ... که بیان شده به زبان اردو می‌باشد! که با توجه به عبارات فارسی سرآغاز و انجامه، صحیح آن زبان فارسی است و حداکثر اینکه اثر به زبان‌های فارسی و اردو (دو زبانه) می‌باشد.
۶. ص ۷۲۷، س ۲، س ۲۸: اللغة التركیة که صحیح آن اللغة الفارسیة است.
۷. ص ۷۲۸، س ۱، س ۸: تنفيذ وصایا که صحیح آن تنفيذ وصایا است.
۸. ص ۷۲۸، س ۱، س ۱۳: اللغة الفارسیة که صحیح آن اللغة التركیة است.
۹. ص ۷۲۸، س ۲، س ۱۵: اللغة التركیة که صحیح آن اللغة الفارسیة است.

۱۰. ص ۷۵۰، س ۲، س ۴: صادق بن کاظم الرضوی ۱۶۹۷ که صحیح آن ۱۶۹۵ است.

در فهرست‌های پایانی، خصوصاً فهرس المؤلفین برخی ارجاعی‌ها و مدخل‌ها از قلم تنظیم‌کننده‌ی آن افتاده است، برای نمونه: الحسینی (ص ۶۶۲)، الرضوی (ص ۷۳۰)، الإصبهانی (صص ۵۴۴ و ۷۰۷)، الشیرازی (صص ۵۴۳ و ۵۴۵)، الحلی (ص ۶۷۷)، الخوارزمی (صص ۵۲۱ و ۵۸۱)، الاسترآبادی (ص ۶۱۲)، الجرجانی (صص ۲۲۲ و ۶۴۹) و ... و از عجایب است که اغلب مدخل‌های از قلم افتاده، مربوط به دانشمندان ایرانی است!

نکته‌ی نهایی این نوشتار اینکه برخی رساله‌های خرد و کوچکی در ضمن مجموعه‌ها بوده، که قاعدتاً می‌بایست بیشتر تر آن‌ها در این فهرست، به نحو مستقلی معرفی می‌گردید، لیکن به ذکر کلمه‌ای در پایان نسخه‌ها بسنده شده است؛ برخی از این رسائلی که از قلم فهرست‌نگاران گروهی آن، به دور مانده است، چنین‌اند:

۱. ذکر طائفة من الخوارج البغاة يقال لهم الشیمائیة و فتك مراد باشا بهم سنة ۱۰۱۶هـ (ص ۳۴، ذیل ش ۳۵۷۵).
۲. نشأة علم النحو من ألفیة شعبان الغربي (ص ۴۸، ذیل ش ۳۱۷۴).
۳. فوائد متفرقة بخطوط غیر واضحة فی ۵ ورقات (ص ۶۳، ذیل ش ۴۱۰۱).
۴. فوائد مجموعة من كتب مختلفة فی ۴ ورقات (ص ۷۱، ذیل ش ۳۲۴۹).
۵. تاریخ تونس فی عهد حسین بای فی ۸ ورقات (ص ۱۱۹، ذیل ش ۱۴۴۳).
۶. رسالة فی فضل كتاب الشفاء (ص ۱۱۹، ذیل ش ۱۱۶۷).
۷. بعض آیات عن النساء (ص ۱۴۷، ذیل ش ۳۶۱۵).
۸. بعض الفوائد و الفتاوی فی ۴ ورقات (ص ۱۵۴، ذیل ش ۳۵۲۵).

٩. مسالك الحنفاء في والدى المصطفى (ص) تأليف جلال الدين سيوطى
(ص ١٦٢، ذيل ش ٣٢٥٦).
١٠. رسالة لأحمد زينى دحلان يجيز مسموعاته للشريف محمد الحبيب التونسى
(ص ١٨٨، ذيل ش ٣٢٠٩).
١١. فتوى فى ذبح الدجاج لمحمد بن محمد بن ناصر الدرعى المتوفى سنة ١٠٨٥هـ
(ص ٢٤٤، ذيل ش ٣٢٤٣).
١٢. رسالة فى فضل الرمى (ص ٣٣١، ذيل ش ٣٦١٩)
١٣. بعض الأبيات فى الفقه والأصول (ص ٣٣٧، ذيل ش ٣٠٢٣).
١٤. جداول فى الموارث تأليف ابو محمد المسيلى (ص ٣٣٧، ذيل ش ١٣٨٦).
١٥. مناظرة لأبى حنيفة مع دهرى (ص ٤٣٠، ذيل ش ١٤٣١).
١٦. قصيدة فى مناجاة الله عزّ و جلّ (ص ٤٣٥، ذيل ش ٣٥٥٧).
١٧. بعض أبيات شعريّة متفرقة (ص ٥٣٠، ذيل ش ٣٦١٠).
١٨. تكميل المثلث للفقيه محمود الفاسى (ص ٥٣٠، ذيل ش ٤٠٨٤).
١٩. مناقب لبعض أولياء مدينة تونس (ص ٥٧٨، ذيل ش ٣٢٩١).
٢٠. تعليقات من حكم أفلاطون (ص ٦٨١، ذيل ش ٣٣٣٠).
٢١. منتخب آداب المریدين لضياء الدين سهروردى توفى سنة ٥٦٣هـ
(ص ٦٩٧-٦٩٨، ذيل ش ٣٨٩٨ كتابت نسخه ٦٢٣هـ).
٢٢. قصيدة لعبدالقادر الجيلانى توفى سنة ٥٦١هـ (ص ٧٢٥، ذيل ش ٤٢١٥).
٢٣. شرح لاسماعيل بن على الافى الباجانى لسؤال العلامة برهان الدين منظوماً
(ص ٧٢٨، ذيل ش ٤٠٧١).

پایان سخن اینكه در این فهرست از يك شخصیت تاریخی و سترگ به نام سید
عثمان بن محمد بن عثمان فلاّنى مشهور به ابن فودى (طن فودى = دان فودى = بن

فودیو) درگذشته به سال ۱۲۳۳هـ نام برده شده و یک رساله از او با عنوان *طریق المجتّه* (صص ۴۳۰-۴۳۱)، که در زمان حیات وی در سال ۱۲۰۳هـ به خط مغربی نگارش یافته، معرفی شده است و همچنین دو رساله هم از فرزند شهیر وی، محمد بل بن عثمان ابن الفودی (درگذشته به سال ۱۲۵۳هـ) با عنوان *الجوال الاوّل و الثانی لنجل القائم بالسودان للفقیه الکانمی* (ص ۱۶۵) معرفی گردیده است. باید افزود ابن فودی رهبر مبارزات اسلامی آفریقا بوده که در سال‌های آغازین سده‌ی ۱۹ میلادی ده‌ها سال یک حکومت اسلامی با مبانی قادیانی، در مناطقی مانند نیجریه، ایجاد نمود؛ بعد از وی فرزندان وی راه او را ادامه دادند. ابن فودی از سادات بنی فلان شمال آفریقا و علاقمند و محبّ اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام هستند که بر اساس شنیده‌ها مرحوم آیت الله العظمی مرعشی نجفی هم شجره‌ی آنها را تأیید نموده‌اند. ابن فودی خود از شخصیت‌های برجسته‌ی تاریخی است که به تنهایی دارای بیش از ۲۰۰ اثر ارزشمند است که در آنها از مقولاتی مانند توسّل به اهل بیت علیه السلام، نقد و ردّ وهابیت، صوفیه و عقاید قادیانی و ... پرداخته است. کمتر کتابخانه‌ای را می‌توان در شمال آفریقا، خصوصاً کشورهای مالی، نیجریه، نیجر، موریتانی و ... یافت که فاقد آثاری از ابن فودی باشد. نگارنده‌ی سطور در سال ۱۳۷۶-۱۳۷۷ش یک کتابشناسی توصیفی از آثار دستنویس ابن فودی، این مصلح سترگ شمال آفریقا، تهیه نموده که تاکنون منتشر نشده است. با تأسّف باید گفت که این شخصیت تأثیرگذار تاریخی، در ایران اسلامی کاملاً ناشناخته مانده است، چنان‌که برای مثال در *دانشنامه جهان اسلام* که بیش‌تر به موضوعات پیرامون جهان اسلام می‌پردازد و یا *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، از نظر دور مانده است و این در حالی است که در آن آثار، به موضوعات بسیار ریزی، مانند *بادنجان* نیز پرداخته

شده، ولی مدخل بسیار مهمی، همچون مدخل بن فودیو یا ابن فودی مورد غفلت محققان و مقاله نویسان آنها قرار گرفته است! والله ولی التوفیق.